

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha

Herausgeber: Societad Retorumantscha

Band: 1 (1886)

Artikel: La veglia republica grischuna : sia organisaziun e sias relaziuns viers la fin dil davos secul

Autor: Muoth

DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-176384>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 15.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Historia grischuna dil novissim temps.

I. Part: Curs preparatoric.

La veglia republica grischuna,

sia organisaziun
e sias relaziuns viers la fin dil davos secul.

Avis.

Per capir la complicada historia grischuna de quest tschentaner, cunzun dell'entschatta de quel, eis ei absolut necessari, d'enconoscher l'organisaziun e las relaziuns della veglia republica, pertgei lezzas ein stadas il prau, sin il qual nossas modernas relaziuns han stoviu pegliar ragisch e crescher. Questa consideraziun ha stimulau mei, de scriver quest curs preparatoric, il qual sa per auter èra servir a mintga amitg dell'istoria veglia per introducziun e fundament. Cun ina survista dellas diversas relaziuns en in stadi entamaun, capescha ins sia historia bia meglier. — A quel che sescarpetscha vid l'interpresa, de voler scriver ina historia grischuna dil novissim temps, la remarea, che la historia hagi bucca mo de far cun battaglia ed acts de diplomazia e ch'il Grischun modern porschi d'auters fatgs vengonz de vegnir descrets e schizun basignus de vegnir pli enconoschents, pli ch'avunda. Quei vegn a daventar, sche quest feagl dovess prosperir.

Survista

dell'organisaziun politica dil Grischun.

1) Il pievel grischun suveran.

La suveranitat dil pievel ei oz il di in principi generalmein renconoschiu ed approbau silmeins ella Svizzera. Scadin sa ed approbescha, ch' il vischin Svizzer gaudi la compleina libertat ed independenzia politica, ch' el possedi e possi exercitar silmeins en principi tuts quèls dretgs, che compettan ad el tenor la costituziun della republica, ch' ei existi en quei grau neginas differenzias denter niebel e nunniebel, reh e pauper, patrun e fumegl, che in e scadin hagi sco vischin il dretg de votar en fatgs dil cuminesser, d' acceptar ni fierrer las proposiziuns de leschas, de conoperar tier las elecziuns dils officials della tiara e de medemamein concurrer pils offezis e pellas honors etc. Questa egualitat en ils dretgs e las relaziuns politics ei dentont, perfin pella gronda part dil pievel svizzer ina acquisiziun tuttavia moderna, in progress dil novissim temps, che ha custau en bunamein tuts cantuns de nossa cara patria grevs combats denter il pievel cumin e las classas privilegiadas. Il principal impuls tier quei progress ha la gronda revoluziun franzosa dau, ed en quei impuls consista il particular meret de quei per part stermentus ed abominabel moviment.

Bucca senza quet astga pia il pievel grischun considerer la historia veglia de sia tiara, observont el, che la suveranitat absoluta de siu pievel existeva cheu gia treitschien onns, avon ch' ins mai ni sminava ni semiava de quella en la gronda part dils cantuns de ses cars e fideivels confederai, nun dir en autras tiaras. Il vegl pievel grischun fuva gia lu suverans, e quei el sen il pli modern della novissima ed actuala costituziun. Bein dava ei tscheu e leu, survesa ins igl entir antschess present dil cantun, parzellas, nua ch' ils dretgs feudals cun lur exemziuns e

privilegis fuvan aunc per part en vigur, sco p. e. a Haldenstein, el segneradi de Razin, a Tumegl etc.; mo quellas exepziuns fuvan aschi scarsas e de pintga muntada, ch'ellas pon bucca spossar la pretensiun, ch'il pievel ret fuvi en general libers e suverans.

Consideront pli manedlamein il spezial caracter de nossa venerabla suveranitat, anflein nus dentont certas differenzias denter quella e la moderna supremazia dil pievel, sillas qualas ins sto, per capir nossa novissima historia, esser particolarmein attents.

La libertat e suveranitat dil pievel grischun ha priu sia entschatta els cumins u dicasteris ed en las fracziuns de quels, las vischnaucas. Igl antschess grischun fuva dal temps feudal dividius en in grond diember de dertgiras, segneradis, cumins e vischnaucas cun lur dretgs e signurs spezials, cun privilegis e grevezias de mintga sort. Mo giest a questa extrema parcellaziun della tiara, alla scuidonza, ambiziun e nauschadat dils signurs e patruns l'in visavi a l'auter, alla benevolienscha dils signurs ecclesiastics, particolarmein digl uestg de Cuera e digl avat de Muster, che han, per survegnir agit visavi all'engurdienscha dils signurs seculars, stoviu entscheiver a scalliar cul pievel cumin, eis ei principalmein de contribuir, che las parzellas, ils cumins e las vischnaucas, han plaun a plaun cun la bunna, ni la mala acquistau las libertats ed empremas qualitats necessarias ad in pievel suveran. Las alianzas digl uestg e digl avat cun lur pievels han lu era sforzau ils signurs seculars tier semigliantas concessiuns a lur subdits; e comparent ussa silla stadera dil 15avel tschentaner egl antschess grischun in de glez temps possent, enguord e malvogliu potentat, numnadamein l'Austria, che haveva gia sforzau la Svizzeria de seunir, per seriscuder dad el, sche ha quei niev e cumin prighel puspei giu la medema consequenza per ils pigns e fleivels segneradis de nies cantun. Signurs e purs ein stai ensemen ed han formau las ligias, per mantener ils dretgs artai e las libertats acquistadas, tont da l'in sco da l'auter, visavi all'Austria prepotenta. E svanent finalmein alla fin dil 15avel tschentaner ils comts e baruns de noss vegls segneradis, ils de Razin, de Sax, de Maetsch, de Werdenberg etc., morent lur slateinas ora, ni fagient certas famiglias schizun in total bancrutt, sche restava ei mo pli las parzellas, lur segneradis, mo ussa dotadas bunamein cun tuts ils dretgs de supremazia e visavi a quellas solettamein aunc ils

signurs ecclesiastics ed en pliras contradas l'Austria, che haveva tras cumpra acquistau ils paucs dretgs de superioritat, ch' ils signurs interns han giu alienau. A quests dretgs han allura la reformaziun e la continuada resistenza dil pievel enfermiu e rubiesti en consequenza dil success emprouau, fatg sin moda legala ed illegala impau alla gada ina fin. Quei ei stau la metoda, tenor la quala il pievel grischun ha conquistau sia tumpriva suveranitat.

La substanziala differenza pia denter la moderna suveranitat dil pievel svizzer e quella dil vegl grischun consista en quei. La suveranitat moderna ei decretada da surengiu tras las constituziuns, che la majoritat dil pievel ni era mo ina certa partida progressista ha sin fundament de certas generalas teorias, derivontas dagl exteriur, particularmein dalla Frontscha, scaffiu e quei en ina gada ni en pliras anetgas sacussas. Il pievel ha pér empau alla gada stoviu imprendier d'enconoscher ella e sedisar vid quella. La suveranitat grischuna ei successivamein naschida e carschida cun siu pievel, ei il resultat d'in liung process historic, ei stau ina part integrala dil caracter grisch. La decretada libertat e suveranitat moderna compeglia igl entir pievel, senza risguardar essenzialmein ils confins della vischnaunca, ni dil cumin, insumma il domicili dil vischin. La veglia suveranitat grischuna ha sia fontauna e siu fundament giest el domicili, en il cumin, la vischnaunca. La dertgira, la vischnaunca, insumma la corporaziun de quei ni tschei territori ei suverana, buc il particular sco tal; quel compartgescha de quella supremazia mo aschi lunsch sco el ei vischin u burgheis de quella, el persuls e per sesez, isolaus de siu cumin, posseda negins dretgs politics, insumma ses dretgs han il caracter corporativ e territorial e bucca personal, sco quei ch'igl ei de present il cass. — Sin quella differenza stovein nus particularmein puntar, per savens meglier capir il curs de nossa historia moderna, la posiziun, che nies pievel pren sco convischin svizzer en fatgs de politica hodierna e per scelarir en siu liuc, sche posseivel, pertgei las ideas dil Grischun a riguard la supremazia stettien aunc adina en ina certa scarpanza cullas relativas ideas de ses compatriots dils auters cantuns. En consequenza de quellas relaziuns han era las partidas modernas giu tut in auter caracter politic en nies cantun, che en la pli part dils cantuns svizzers. Ils conservativs han per ex. tier nus voliu

mantener ils privilegis e l'extrema autoritat dils cumins, pia la veglia suveranitat dil pievel, defertont ch' ils liberals han en profit ed interess dina ferma forza centrala, per schendrar uorden e ver progress, stoviu sminuir e scurzanir ils dretgs dils cumins, insumma combatter la veglia suveranitat dils cumins. Il contrari volevan ils conservativs en auters cantuns mantener ils privilegis artai de certas classas e locs visavi al pievel, insumma conservar lur regiment aristocrat e particularist, defertont ch' ils liberals volevan leu disfar quel e dar allas vischnauncas ed al pievel dretgs politics, che nies pievel possedeva gia. Quei ei ina essenziala differenza el decurs de nossa nova politica, schegie ch' igl ei per auter bucca de snegar, ch' ei devi denter las partidas de tscheu e leu semiglionzas pli ch' avunda.

II. L' Aulta Superioritat.

La veglia republica grischuna consisteva pia en prima lingua ord in grond diember de cumins e vitgs suverans, alliai directni indirectamein l'in cun l'auter, mo tuts independents e libers, tuts el posses dils dretgs politics senza riguard sin lur popula-ziun, il cumin de 50—60 votants haveva pil general la medema autoritat e competenza, sco quel de milli.

La summa de quels cumins e dertgiras suveranas portava il tetel dell' Aulta Superioritat e fuva il Suveran Grischun. Quels cumins formavan en secunda lingua directamein treis alianzas pli intimas, las Ligias, quasi treis stadis per sesez, mintgin cun siu propi cau e sias separadas suprastonzas e pèr tras l'uniun dellas treis ligias seresultava la Republica Retica ni la Confederaziun Grischuna. Quella republica haveva bein milsanavont èra sia autoritat centrala, sco quei ch'ei vegn prest a vegnir mussau, mo quella fuva talmein dependenta dell' aulta superioritat dils cumins dellas treis ligias, che ins sa dir, che la confederaziun retica consistevi veramein ord ina alianza de tons stans u cantuns, sco quei ch'ei deva cumins u dertgiras. — Gie ins savess aunc ira pli lunsch e cun risguard sillas vischnauncas, las qualas fuvan puspei enteifer ils cumins u las dertgiras en ils bia graus autonomas, dir, de tonts cantuns, sco ei dava vischnauncas. Negin radunonza generala, negin cumin grond sco els auters cantuns democrat, per ex. Glaruna ed Appenzell, representava il suveran; quel existeva

cheu solettamein ella totalitat dellas dertgiras e puspei el complex dellas vischnauncas, che formavan lezzas.

3) Dertgiras e novs circuits de votaziun.

L' Aulta Superioritat dumbrava 63 dertgiras pintgas ni stans suverans e havent oriundamein scadina de quellas dertgiras in a vusch en fatgs dil generaleesser, sche dumbravan ins 63 vuschs.

Quellas dertgiras fuvan puspei reunidas sut 25 dertgiras grondas (Hochgerichte).

Las dertgiras serepartevan sillas 3 ligias sco suonda:

La ligia della casa de Diu (Chiadè)	21	sut	10
„ „ grischa	31	sut	8
„ „ dellas X dertgiras	11	sut	7
	63		25

Secund la classificaziun dils plis alla fin dil davos tchen-taner dava ei dentont mo 52 circuits, che havevan ensemen las 63 vuschs, de sort che certs circuits pli gronds possedevan 2 vuschs.

Ils 52 circuits ein ils sequents.

1. En la ligia della casa de Diu:

Cuera, Bergaglia sur e sut Porta, Fürstenau, Surses (Sursaissa rom.), Casti, Ortenstein, Engiadina sura, Bergugn, Vazsura, Engiadina bassa, ils IV vitgs, Puschlav, Remüs, Stalla, Évra (Avers), vall Müstair.

Duas vuschs han Cuera, Bergaglia, Engiadina sura, IV vitgs e Puschlav; la summa dellas vuschs porta 22.

2. En la ligia grischa:

La Cadi (Mustér), Lumnezza, la Foppa, Flem, Uors (Rueun), Razin e Bonaduz, Domat, Sursaissa, Laax, Vall-Rhein, Schons, Tuseun, Montogna, Trin, Schluein, Vall s. Pieder, Stussavia, Tschupina, Tenna, Mesauc, Roveredo, Calanca.

Duas vuschs han la Cadi, Lumnezza, la Foppa, Vall-Rhein e Schons; la summa de lur vuschs porta 27.

3. En la ligia dellas X dertgiras:

Tavau, Claustra, Saas, Luzein, Jenaz, Schiersch, Seewis, Malans e Jenins, Majenfeld e Flaesch, Bellfort, Curwalda, Scavitg, Langwies.

Duas vuschs ha mo Tavau; la summa de tuttas porta 14. De selarir, co quella reduenziun dils 63 cumins u dertgiras pintgas seigi sefatga, mass cheu memia alla liunga; ins secontenti pia cul fatg. —

4) Vischnauncas e cussegls de cumin.

Enteifer las dertgiras pintgas ni ussa enteifer ils allegai 52 circuits de votaziun fuvan puspei las vischnauncas ed enteifer quellas las radunonzas dils vischins la fontauna dil dretg ed il fundament de scadina autoritat politica.

De dretgs dil pievel el sen modern plidava negin, perquei ch'ei existeva politicamein negins auters dretgs, che giest quels dil pievel suveran. —

Ils vischins della vischnaunca numnavan lur suprastonzas comunalas ed ils medems sco burgheis dil dicasteri las autoritats dil cumin, della dertgira u dil circuit, il cussegl.

Las elecziuns daventavan bunamein dapertut silla tschentada u sin cumin directamein cul plimaun dils votants presents. Mo paucs cumins numnavan lur officials indirectamein cun eleger silla radunonza 6—15 tschentaders, che havevan lu de far la tscherna definitiva. Il cussegl consisteva ord il mistral u guïa (Landvogt), il scrivont, a Muster sco gidonter aunc igl assistent, il bursèr (Seckelmeister), il saltèr ed in cert diember de gieraus u derschaders. Ils deputai per las radunonzas generalas vegnevan medemamein numnai u designai bunamein dapertut dal pievel radunau silla tschentada. La nomina dil cussegl etc. valeva per dus onns. Abstrahau da tuttas ulteriuras competenzas legislativas, giudizialas ed administrativas havevan ils cussegls particolarmein d'instradar, organisar e direger la palantada u l'externaziun della veglia dil pievel ni dellas relativas dertgiras. Quei daventava, principalmein ella casa de Diu, sin quella maniera, ch'il cussegl deva giu in pareri sur las questions, che stovevan vegnir presentadas alla votaziun generala e compartgeva quel ensemblamein culs pugns de votaziun u de recapitulaziun als gieraus dellas vischnauncas senza dentont poder sforzar ils vischins, ded esser della medema opiniun. Da cheu deriva l'expressiun „l'Aulta Superioritat dils Cussegls e Cumins“. Vuschs decisivas havevan ils cussegls neginas en de quels fatgs.

Milsanavont havevan ils cussegls mintgamai de classificar, commentar e rediger la votaziun comunala, ni circuitala e de corrisponder cullas autoritats centralas, seigi per questas ni autras fatschentas ordinarias, seigi èra per far proposiziuns en num dil cumin e metter ils giavischs de quel sin via de generala votaziun, quei füss, d'instradar l'iniziativa, ch'in cumin haveva priu.

5) Caus dellas ligias e congress spezials.

Mintga ligia haveva siu cau, sco mintga dertgira siu mistral u guäa ensemblamein cun ils auters uffizials, sco scrivont della ligia, bursèr e saltèr. Mintgia ligia haveva sias particularas redunonzas, ils congress spezials, nua che fatschentas internas vegnevan regoladas. Ils congress spezials vegnevan formai dals deputai cantonals della respectiva ligia cun tseheu e leu aunc in pèr commembers, ils quals representavan ils vegls signurs dil temps feudal, ils schinumai Segners.

Il cau della ligia della casa de Diu fuvà il Cau-president (Bundespräsident). Il cau-president stoveva esser burghois de Cuera e vegneva dapi 1700 elegius sin questa maniera. Ils delegai u deputai de quella ligia, raspai a Cuera, proponevan denter 15 cussegliers dil marcau 2 subjects, e quels dus havevan lu de trer la sort, qual seigi cau-president per igl onn avignent.

Il scrivont e saltèr fuvan mademamein burghois de Cuera e per ordinari ils dus relativs uffizials dil marcau. Il scrivont dil marcau funzionava èra sco actuar dils congress generals e figurava pia sco cancellari cantonal.

Cun pli pompa e pli ceremonias succedeva l'elecziun dil cau della ligia grischia dil Cau-derschader u Landrechter (Landrichter).

Il di de s. Gieri (ils 23 d'Avrel) seradunava il congress della ligia a Trun, ils deputai cantonals, il landrechter vegl (cass), igl avat de Mustér, ilg ambassadur austriac sco representant dils baruns de Razin *) ed il Cau de Sax, il representant dils comts de Sax-Mesau, che vegneva per quei intent elegius dals treis cumins Lumnezza, la Foppa e Flem appartenents pli de vegl a questa stullida slatteina. La nomina sefa-

*) L'Austria possedeva dapi 1497 il segneradi de Razin.

geva en roda mintgamai per in onn enteifer ils 3 Segneradis Mustér, Razin e Sax, sin ils quals tuts ils cumins della ligia fuvan reparti. Ils representants dils 3 segneradis, ils 3 Segners, fagievan lur proposiziuns de mintgamai 4 subjects per Mustér e Razin e de 3 per Sax. Ils proponi stuevan dentont esser convischins en roda. Il congress tscherneva lu denter quels in per cau. Dentont fuva il congress bucca sforzaus de far sia nomina ord ils proponi, el pudeva tscherner libramein in auter convischin dil circhel en roda, sco quei ch'igl ei davéras de rar, mo tuttina enqual ga daventau, p. e. 1701. In semigliant modus existeva èra pils auters officials della ligia.

Ella ligia dellas X dertgiras vegnevan il Cau-mistral (Bundslanamann) e ses officials tenor la sentenza de Waser de 1644 elegi libramein 3 onns successivs dallas ed ord las 9 dertgiras e mintga quart onn da ed ord Tavau. —

6) La Dieta, il referendum, l' iniziativa.

La suprastanza della republica fuva la Dieta, il cussegl grond dils babuns. Ella consisteva ord ils 63 deputai dils cumins ed ils 3 caus, seradunava regoladamein il di de sogn Barclamiu (ils 24 d' Uost), mintgamai en ina dellas 3 capitalas dellas ligias, in onn a Glion, l' auter a Cuera, puspei in onn a Glion e l' auter a Cuera e lu il tschuncavel onn a Tavau. President della dieta fuva mintgamai il cau en offezi de quella ligia, nua che quella radunonza haveva liuc. Sco actuars funzionavan ils treis scrivonts dellas ligias. Essent il diember dellas vuschs legalmein fixaus e repartius, sche savevan ils cumins ulteriuramein termetter tonts deputai sco ei volevan, senza alterar la votaziun. Cuera, Tavau, Vall Mustair etc. termettevan per ordinari dus, aunc in schinumnu assistent, gidonter (Beibote). Il lungatg official fuva il tudestg, per auter saveva mintgin s' exprimer en tgei lungatg della tiara, ch' el voleva.

Internamein haveva la dieta de decider sur fatgs d'appellaz en process civils denter privats, cumins e vischnauncas, de regular tras leschas fatgs de pass e repass u de transit e comerz, de dazis, muncidas de finanzas, de militeresser cantonal; de relaschar ordinaziuns u decrets, per mantener ruaus, uorden e sanadat ella tiara; de prender mesiras per schurmetg dellas schétgas, della catscha e pesca; de decretar leschas generalas p. ex. ilg

uorden de malefiz (criminal); e de conceder il dretg de burgheis dellas ligias (uss cantonal).

Exteriuramein haveva ella de tractar directamein cullas pussonzas digl' exteriur sur fatgs de politica, administraziun e dretg; tractats politics e de commerz, alianzas, capitulaziuns militeras; de corrisponder cun quellas, de componer e publicar ils acts necessaris. —

A riguard las tiaras subditas haveva ella de decretar e de regular tut quei, che concerneva il guvern e l' administraziun de lezzas: publicaziun ded uordens (gridas) e leschas, aschi lunsch sco quellas stavan bucc en scarpanza cullas statutas della Valtina etc.; survigilonza dell' administraziun comunala dils subdits, mo èra dils officials grischuns; la retscherta dils rapports de quests; la decisiun u la spartgida en cass de dispetta tier tgisas enconter ils officials; appellaziuns; confirmaziun e serra-mentaziun (la raguaglia) dils officials etc.

Ulteriuramein fuvan las competenzas della dieta e per la gronda part schizun ellas fatschentas numnadas, particolarmein quellas cugl' exteriur, tuttafatg illusoricas. Ils deputai vegnevan instrui. Els survegnevan u directamein silla tschentada, ni schiglioc dals cussegls, ils quals stuevan puspei semetter en con-necziun culs vischins, lur parolla, la consigna, co ei hagien de secontener e de votar.

Tuttas caussas novas stovevan vegnir pridadas ad referendum, q. v. d. de gl' emprim referir al pievel, per udir la resolu-ziun de lez e provocar da quel puspei ina nova consigna. La dieta ni ses commissionai instradavan il referendum sin questa maniera.

Las proposiziuns fatgas, ni la questiun, vegnevan dil birò ni èra dalla commissiun digl' absatz, che haveva finalmein de componer il recess (Abschied) della dieta, redigidas en ina ni pliras curtas domondas, ils schinumnai pugns de reca-pitulaziun; tier quels vegneva mess in extract dil protocoll ni il recess, allura aunc auters relatifs acts, brevs, rapports etc. Quei tut vegneva copiau ni els davos decennis dil 18avel secul stampau e termess en in sufficient diember ded exemplars als cussegls per mauns dellas vischnauncas. —

Ils vischins exprimevan lu en radunonzas comunalas, ni circuitalas lur opiniuns cul plimaun. Il pli relativ sulett exi-steva, ilg absolut fuva bucc en usit. Las suprastonzas dellas

vischnauncas en prima lingia e quellas dils cumins en secunda havevan ussa de rediger ils protocolls dils pareris crodai sin vischnaunca ni sin cumin cun in raschuneivel risguard della minoritat e de termetter quei protocoll all' autoritat centrala en offezi. Quella stueva allura ord ils 52 protocolls, che fuvan per ordinari confus detg avunda, savens de bi e bugient, far in extract, eruir l' opiniun e fixar da quala vart il pli seigi, in summa caracterisar la votaziun, lu classificar tuts ils plis e statuir cheutras la suprema voluntat dils stans suverans. Era cheu valeva il pli relativ.

Con difficultus e critic ei fuvì d' eruir la verdat e de contentar il suveran, cunzun en temps de partidas, nua ch' ils votums vegnevan sfalziati schon sin vischnaunca, ni sin cumin e nua ch' il pievel en alteraziun carteva mal e supposeva adina, ch' el vegni cuglienaus e tradius da ses signurs officials, po ins comprender. Per quei ei l' inculpaziun, ch' ils Signurs dil cumin ni della dieta ni dil congress hagien sfalziatu ils plis dils stans, ina stabla e permanenta tgisa en nossa historia. Per quei sto savens ina e la medema causa vegnir suttamessa pliras gadas alla votaziun dils stans; quei fuvà era lu il cass, cura che la votaziun aveva giu negin resultat. Quei resultat muncava particularmein en consequenza de confus protocolls, che laschavan in summa bucc eruir in definitiv pareri, ni per quei ch' ils stans havevan dau giu in pareri neutral, per il qual existeva il num official „confus“, ni schizun per part cuschiu dil tut; savens era ord raschun ch' il congress etc. aveva bucca la curascha ni la bunna veglia, de dar la decisiun. Tier la classificaziun vegnevan numnadamein era las vuschs méttas (cuschentas) e neutralas (confusas) dumbradas ed il pli relativ stoveva adina haver simeins ina vusch varga la mezzadat dellas 63 cun quellas dils caus.

Tier l' iniziativa drizzava il cussegl dil respectiv cumin (sut circumstanzias schizun la vischnaunca ni certs privats) allas autoritats centralas giest en offezi, ni al cau e congress della ligia, ni era mo als cumins sias proposiziuns ed emprovava sin ina maniera ni l' altra, d' interessar l' entira aulta superioritat persunter, de vegnir aschi lunsch, che sias proposiziuns stoppien tras ina competente autoritat vegnir suttamessas alla votaziun generala. Quei daventava lu puspei sin la medema moda, sco sura.

7) Congress dellas 3 ligias (generals).

Ultra della dieta dava ei aunc regoladamein dus congress ordinaris, duas ulteriuras radunonzas de deputai dellas ligias.

Il congress grond per regla il Schaner u Fevrer consistent ord ils treis caus e treis deputai per ligia, che vegnevan destinai dals caus tenor la roda. —

Il congress pign, ina radunonza dils caus, cun ni senza auters delegai, sco ils caus volevan, ilg Avrel, Zercladur ni Fenadur ed ilg October u December. Ils congress, che san vegnir compari cun nossa commissiun dils stans, la quala ei en sesez èra nuot auter, che la feglia legitima dil congress grond, han particolarmein de classificar ils plis dils cumins, de preparar novs pugns de recapitulaziun e de regular las fatschentas currentas. Tier ils congress envida adina il cau-president ses collegas e quels ils deputai. Caus e congress relaian èra de sesez recess e pugns de recapitulaziun als cussegls e cumins, maunglan en quei grau bucca depender dalla dieta. Ils treis caus ed en secunda il congress representavan pia la reghenza della republica, seradunont caus e congress adina a Cuera, sche poteva Cuera bein valer per la capitala della republica grischuna. Mo ina reghenza, sco quei ch' il cantun ha presentamein, fuva quei bucc. Primo muncavan las competenzas de nossa reghenza totalmein, secundo fuvan ils signurs caus mo per temps a Cuera, nun ch' els fuvien leu de casa. Ina reghenza stabla e suffizientamein dotata cun las competenzas necessarias existeva in summa bucc, ni ella veglia confederaziun retica, ni en sias ligias, tuttas competenzas d' enzitgei importonza appartenevan als cumins. Il grischun porscheva pia als êgls quasi igl aspect d' ina anarchia e fuva pia cheu igl ideal de certs socialistes hodierns realisaus.

8) La commissiun dils stans, èra rispada generala, la dertgira nauscha.

Ultra de quei saveva l' aulta superioritat suspender las ordinarias autoritats dil cantun e statuir la nomina d' ina rispada generala (Landtag) u commissiun ni radunonza extraordinaria dils stans. Ils deputai sin quella vegnevan puspei elegi ed instrui dals cumins, dentont possedevan els sco umens de confidanza pli bia libertat en lur pareri, ch' ils deputai ordi-

naris, mo essent els per regla ils commissionai d'ina partida, sche fuva la responsabilitat e la risca per els era per tont pli gronda e greva.

La rispada generala elegeva senza siu president e biró. Il president manteneva quei num e tetel. Mo de tals presidents ha ei dau en tschei secul. Decider definitivamein saveva dentont era quella commissiun pauc, ella stoveva medemamein puspei sereferir sils cumins e domondar l'approbaziun de quels. Ina tala extraordinaria radunonza dils stans vegneva convocada solettamein da temps malruasseivels e critics e provocava per ordinari aunc la nomina d'ina tribunal extraordinari dil pievel, d'ina schinumnada „dertgira nauscha“, per truar ils presumai traditurs dil beinstar general. Las sentenzias de quel fuvan inapellablas. Solett ina nova dertgira nauscha, scaffida tras revolta della partida supprimida, podeva relevar las sentenzias dadas.

9) Finanzas e militer.

Bursèr u cassier dil cantun fuva il scrivont della Chiadè (casa de Diu), pia igl actuar dil marcau de Cuera. El administrava en cuminonza culs appaltaturs dils dazis la cassa della confederaziun grischuna.

Viers la fin dil davos tschentaner stavan las finanzas della republica bein; ella haveva bucca mo negins deivets, anzi aunc empau en cassa. Las resurzas fuvan bucca grondas, la rendita principala era quella dils dazis, che portava annualmein 16,000 fl., pli tard, numnadamein dapi 1788 fuva ei vegniu porschiu pigl appalt dils dazis 30 — gie schizun 32,000 fl. — La rendita annuala dil cantun portava pia, dal temps ch'igl appalt rendeva mo 16,000 fl. circa 30,000 fl., suenter circa 50,000 fl. —

Nus volein metter cheu dus quents specificai sur las renditas ed expensas annualas dellas ligias ord igl onn 1774.

1. Renditas.

Dazis	fl. 16,000
Daners, che vegnan en cassa generala davart ils officials en Valtina, suenter haver tratg giu ils salaris per in onn	„ 2,100
	<hr/> fl. 18,100

Transport	fl. 18,100
Taglias dils subdits	„ 1,760
Daners per audienzas e sigils davart ils offizials	„ 600
Pensiuns de Milaun	„ 9,000
Daners annuals (annats) dell' Austria	„ 600
	<hr/>
	fl. 30,060

2. Expensas.

Dietas e pagas als mess silla dieta e sils congress	fl. 7,521
Recess ded omisduas autoritats	„ 1,478
Conto dil scrivont della ligia della casa de Diu (cancellari) per mis- sivs, protocolls, express, curriers (läufers)	„ 422
Salari dils dus auters scrivonts dellas ligias	„ 347. 31
Als treis salters dellas ligias	„ 340
Dietas dil cussegl de sanadat	„ 81
Honorar dils treis professurs dil collegi filosofic	„ 900
Pagas ad agents (politics) jasters	„ 550
Annuala dota allas 3 ligias, a fl. 1200	„ 3,600
Spesas della delegaziun en la fatschenta Mysani	„ 7,319. 90
Premis de sittar	„ 250
Almosnas e bonificaziuns	„ 120
	<hr/>
	fl. 22,929. 21
Las renditas importan	fl. 30,060
Las expensas	„ 22,899. 21
	<hr/>
Pia in surpli en cassa de	fl. 7,160. 79

Da quei temps existevan neginas taglias directas, negin monopol de sal; mo èra neginas expensas fixas pil militer, per vias, scolas, bostgers etc. En cass de basegns saveva la dieta dentont relevar ina taglia directa e quella vegneva lu repartida (tagliada) sils cumins. Quests retergevan insumma aunc differentas renditas, che crodassen ussa en la

cassa cantonala. Ils daners de cumin vegnevan lu en ils biars stans puspei reparti sils vischins. De fondar ina cassa de cumin ni de dovrar quels daners per remeduras e progress el cuminesser, paucs che laschavan vegnir endament.

L'armada grischuna consisteva ord la milissa circa 6000 umens dil cantun, draguns, infanterists e tiradurs e 4000 ord las tiaras subditas, ed ord il bann general (Landsturm). Ils emprems offiziers numnava il congress grond, ni la dieta; quella creava savens èra in cussegl d'ujarra pigl entir cantun, che haveva lu de reger quests fatgs. Il bann general organisavan ils cumins; quests numnavan èra tuts ils offiziers e sut-offiziers dil capitani engiuviers. L'artilleria e sia munizium, tscheu e leu ina partida dellas buis, sco èra l'instrucziun fuvan fatgs dils cumins; mo quel's fagevan en quei grau pauc ni nuot, solett Cuera haveva empau meglier uorden. L'armatura e la munizium pintga èra caussa dils privats. Per uniformas valevan ils tschops blaus de carpun, e da cheu deriva la moda de lavar nies carpun culla color blaua digl indigo, En quei grau existeva in summa in miserabel uorden, il solett bien fuva, ch'il Grischun possedeava in grond diember de buns offiziers ord ils servetschs sut las crunas, ed èra, che la schuldada enconoscheva il servetsch, per quei che biars dils cumins schuldaus e sut-offiziers havevan medemamein serviu egl jester.

Ulteriuramein havevan las ligias in archiv cun siu official dapi 1761 e suenter 1757 èra in cussegl de sanadat, che vegneva annualmein numnaus; tuttas las autras commissiuns stablas, sco cussegl d'educaziun etc. muncavan.

Relaziuns.

10) Signerem e puraglia.

Existevan en nosa pura democrazia legalmein èra negins privilegis politics, sche muncavan las preferenzias e differenzias sozias tonatont buc. Las differenzias denter reh e pauper, possent e fleivel, signerem e gliet cumina han adina existiu e vegnan ualvess a svanir.

Mintga vischnaunca, mintga cumin e mintga ligia havevan certas famiglias pli rehas, pli versadas ed usitadas els officis, pli u meins meriteivlas pil beinstar general, che gudevan la stima ed il criedi dil suveran pli che las autras e formavan denter il pievel in patriciat, sco en autras tiaras la noblezia. E biaras de quellas famiglias possedevan en verdat las qualitats d'ina veglia noblezia artada da nobels perdavonts e conservada tschentaners e tschentaners; auters havevan acquistau quei predicat, ni silmeins l'apparenza, tras merets en officis della tiara ni en survetschs militars sut las crunas. Secund la tendenza, che regeva de quei temps en auters stats e perfin ella Svizzeria denter la noblezia, numnadamein de scurzanir ils dretgs digl um cumin, de meter quel sut sclaveria e d'eriger in regiment della classa reha e nobla, eis ei mo de sesmervigliar, ch'igl um cumin grischun ha aunc podiu pulitamein scri-scuder de talas usurpaziuns dil patriciat, schegie che quel ha èra tier nus giu entschiet a s'infermir e serasar ualti ferm.

Bein salidava il pur ils descendents de talas famiglias cuntrer capetscha e cul tetel de signur giuncher, dav'ad el la precendenza en baselgia, sin vischnaunca, els officis; mo alla fin dils quents gudevan quels signurs ina tala preferenzia mo

aschi ditg sco il pievel cumin voleva ed els sefagevan vengonz de quella. Bucca cun garmaschia e stinada fitgadadat sillas usurpadas prerogativas, sco en auters cantuns della Svizzerza, astgava il signur sepresentar al pievel cumin. Cun cortesia e nobla liberalitat, cun manieras patriarchalas solett podeva il signur e sia famiglia mantener ina constanta suatienscha e popularitat ed arrivar tier las miras de sia ambiziun. Ina saluteivla tema, in zuppau respect dil pievel suveran, che sedestedava mintgatont en furia, sfraccont ils signurs garmadis e prepotents, teneva nossa noblezia a mistregn, e metteva il necessari farein all' aroganza, ch' ils giunchers havevan forse empriu de dovrar en compagnia de lur classa en Frontscha, en l' Austria, in summa egl jester. Per quei sedistingueva en general nossa noblezia favoreivlamein de certs sprenzlis e luscarduns de nossa generaziun ed èra dal brutal signerem dils auters cantuns de lu.

In auter motiv de prudienscha e d' ina certa ostensibla modestiadat schascheva finalmein el grond diember de familias nobilitadas, ella continuada augmentaziun de quellas ord la massa dil pievel e particolarmein en lur concorrenza pils offezis, ell' ambiziun, ella seuidonza, els hips, che naschevan da quellas varts e controllavan e moderavan il secontener dell'entira classa visavi al pievel. Dentont havevan tonatont certas familias acquistau tras rihezia, intelgenscha e populara manonza ina superioritat, che fageva in ferm contrast culs principis de nies stadi absolut democrat. Quei fuva en prima lingia la numerosa famiglia dils Salis, in temps quasi tutpossenta, allura ils Planta, Sprecher, Buol, Tscharner, Castelberg, Mont, Montalta, Latour, Toggenburg, Vieli etc. Questa noblezia, veglia e nova, haveva enconter la fin dil secul passau acquistau ina tala confidanza, che ella regeva e dominava quasi soletta l'aula superioritat e tras quella la republica.

Il pievel cumin fuva en general bucca rehs, mo suenter nossas pintgas relaziuns beinstonts, simpels e robusts, pauc cultivaus e splanaus (ina gronda part saveva ni leger ni scriver, per scolas daventava pauc), mo sincers e bravs e surtut eminent loschs sin ses privilegis e dretgs, en fatgs de politica e de leschas cantonalas, en conseguenza della continuada participaziun vid votaziuns ed elecziuns bia meglier instruius ed informaus, malgrad las munconzas litteralas, ch' il pievel scolastic dil XIX secul.

11) Relaziuns politics cugl exteriur.

Sco la Svizzeria ed auters stadis pigns stava la republica grischuna en fatgs de politica generala sut la prepotenta influenza dellas grondas pussonzas, las qualas dominavan lu sco ussa la veta publica dils pievels dell' Europa.

Il tschentaner passau fuvan l' Austria e la Frontscha las duas empremas pussonzas dil continent e da quellas dependeva pia èra principalmein la tendenza ed il character de nossa politica exteriura. Mo omisduas pussonzas fuvan ulteriuramein alliadadas cul Grischun, sco culla Svizzeria. Cun l' Austria existeva dapi 1518 l'alianza perpetna (Erbeinigung), ella quala las ligias e l' Austria hevevan s'empermess: bunna vischinonza, liber pass e repass, vicendeivel risguard en tuttas fatschen ed agit e susteniment en tuts prighels. Ils principis de questa alianza fuvan semanteni en vigur, malgrad tuts disturbis e sgurdins, ch' ils diplomats digl exteriur e las partidas internas han de temps en temps giu caschunau, per schendrar disamicizia denter l' Austria ed il Grischun e sparter els.

L' Austria fuva milsanavont intimamein complicada culla constituziun ed organisaziun dellas ligias. Ella possedeva primo la supremazia en certs cumins dellas ligias. Tarasp fuva siu, a Razin, Bonaduz, Domat, Favugn e Sursaissa fuva l' Austria il Segner; ella ligia grischu fuvan pia 3 vusehs, malgrad la ulteriura independenza dil pievel de quels treis cumins, per ordinari en disposiziun dell' Austria; e sco Segner de Razin haveva quella pussonza puspei mintga treis onns directamein influenza quasi decisiva sin l' elecziun dil cau della ligia, proponent senza, sco igl ei vegniu detg, ils quater subjects per in landrechter. —

En secunda fuva l' Austria dapi 1714 definitivamein en possess de Milaun, havent artau quei ducat dalla Spagna. Cun Milaun esistevan vegls capitulats (p. e. in de 1467) tractats zun favoreivels pil Grischun, il qual retergeva siu graun ed autras raubas bienmarcau per la gronda part da leu e vendeva leu ni sils confins sia biestga. De mantener bunna pasch e vischinonza cun Milaun, convegneva tuttavia al Grischun, savent ina serrada dil transit da lezzas varts daventar zun perniziusa pil Grischun e particolarmein pellas tiaras dils subdits, caschunar miserias, schizun fomaz. E finalmein fuva l' Austria, sco

Signur de Milaun, il garant dil capitulat de 1639, erigius culs subdits en Valtlina, pia l'inspectura e mediatura denter ils Grischuns e lur subdits. Ed ils Valtlines, adina malcontents e malvugli muncavan mai, de laschar sentir tier mintga caschun l'aulta superioritat, ch'els hagien in mediatur a Milaun, e che la republica hagi leu en fatgs dellas tiaras subditas in ugau. E l'Austria senuspeva èra bucca, de duvrrar tuts mieds legals e tuts rampins della diplomazia, per mantener il Grischun en dependenza de sia politica. L'Austria haveva in ambassadur stabel el Grischun, il qual habitava el casti de Razin, incaricaus d'administrar la politica designada, quasi in survegilatur ed ugau dil Grischun.

Cun la Frontscha existeva la pasch perpetna de 1516 e differentas alianzas e capitulaziuns militaras.

Ils tractats culla Frontscha fuvan medemamein fetg favoreivels per nies pievel, siu servetsch militar il pli encuretgs, vegnent el pagaus il meglier. Las rehas pensiuns cantonalas e privatas, in summa ils avantatgs pecuniars derivonts dalla Frontscha, sco èra l'emigraziun en quella tiara e la fortuna, che biars de nies pievel havevan fatg e fagevan leu; quei tut fuva bein qualificau, de schendrar e nutrir generalmein simpatias pella Frontscha. Mo havent la Frontscha en l'Italia neginas possessiuns pli, che fussen stadas de grond'importonza per nus, essent ella negliu il direct vischin dil Grischun, sco l'Austria fuva da duas varts e havent ussa èra ils pass grischuns per quella pussonza bucca pli ina muntada directa, stont in summa il reginavel franzos bucc en quella intima complicaziun cun nossa tiara, sco l'Austria, sche saveva sia influenza directa naturalmein èra bucca semiserar cun quella dell'Austria.

Tonatont fuvan ord las allegadas raschuns las simpatias dil cumin pievel plitost dalla vart della Frontscha, perfin ils partisans austriacs preferevan il servetsch franzos a quel de lur favorit.

Finalmein semettevan dalla vart della Frontscha tuts quels, ch'eran malcontents cun la memia gronda influenza dell'Austria, che volevan la totala independenza de nies pievel e tuts quels, che sceuevan als partisans austriacs lur pussonza e volevan midar il regiment.

Culla Svizzera fuvan las duas empremas ligias alliadadas dapi 1497 e 98. Denter las confederaziuns existevan las pli ami-

cablas relaziuns, delegai dellas ligias frequentavan la dieta svizzerà; mo de vera importonza politica fuvan quellas relaziuns strusch pli, regent leu las medemas fracziuns e scarpanzas e la medema dependenza dall' Austria u dalla Frontscha. Sil pli che las partidas grischunas pegliavan curascha e sefitgavan en lur stinonza, havent las correspondentas partidas della Svizzerà davos dies. Cun il Papa, la Veniescha, il Holland e la Spagna existevan medemamein capitulaziuns ed alianzas, mo quellas ein de negin' importonza per nies intent.

12) Las partidas. Aristocrats e Patriots.

Las partidas internas havevan pia lur principala fanteuna e lur sustegn ell' influenza dominonta dellas duas pussonzas l' Austria e la Frontscha, ed ins astga perquei reparter il pievel grischun en partisans austriacs e franzos.

Mo nossas partidas havevan aunc in fundament e coc pli real e material, che l' amicizia, la protecziun e las pensiuns dellas duas pussonzas, questas fuvan savens mo in pretext, ina viarela, in ornament e sustegn dellas fracziuns internas. Quei auter coc dellas partidas fuva il purseppen della republica, e la parolla tunava prosaicamein explotaziun dellas renditas e dils offezis dil cantun. Il pugn cardinal fuvan ils dazis, perquei ch' els representavan la megliera resurza dil stat.

1713 eis ei stau reussiu al colonell Pieder Salis, al qual il cantun debitava la summa de 30,000 fl. per spesas bucca bonificadas ed emprests, ch' el aveva giu fatg sco ambassadur grischun el Holland, de survegnir l' explotaziun ed administraziun dils dazis sco impegn e pagament della summa allegada de 30,000 fl. ed ulteriuramein aunc d'in auter deivet de 15,000 fl., pia della summa de 45,000 fl., per ina rietscha ded onns, dentont culla reserva, ch' el metti annualmein 8600 fl. en la cassa della republica. Pia ha Salis entschiet a sepagamentar per siu d' haver ord la rendita dils dazis, e quei ha cuzzau biars onns.

1728, suenter ch' il deivet allegau ei staus glimaus giu, ein ils treis dazis principals tenor vegl usit vegni mess en aucziun publica e surdai a Daniel Massner de Cuera per la summa annuala de 14,000 fl. Tras jerta ein ils dazis 1754 puspei vegni en possess dils Salis e da cheu naven eis ei adina reussiu a questa possenta famiglia de semantener sco appaltatur dils dazis,

malgrad tuttas meglieras porschidas ded autras varts, spezialmeim dals Baviers. La soletta consequenza de questa concurrenza ei en quei grau stada quella, ch' ils Salis han successivameim stoviu alzar la summa digl appalt tochen sin 30,000 fl. E cedent finalmeim 1797 ils Baviers aunc bucc, sche han ils Salis anflau per bien de far in patg cun questa firma, de seassoziar cun ella de maniera, ch' ils dazis havessen da cheu naven giu de vegnir administrai dalla firma fusionada „Salis e Bavier.“ La medema societad dils appaltaturs dil dazi, haveva era l'administraziun della cassa della tiara sut ella e disponeva sur las trattas, quei fuva bollettas per il graun e vin liber de dazi, ch' il Grischun haveva tenor ils capitulats il dretg de retrer annualmeim dalla Lombardia. Ils avantatgs directs ed indirects de quei appalt fuvan enorms. Mo vegnent ils dazis principals pagai sils confins enconter l' Austria e rendent els tont meglier, pli pacificas ed amicablas, lunschas da tuttas serradas dil transit, che las relaziuns cun quella pussanza fuvan, sche sa mintgin capir, ch' ils appaltaturs dils dazis cun tut lur suatienscha ed adherenza, in summa l' entira rateina, fuvien ils naturals amitgs ed alliai dell' Austria. Per quei han igl emprem ils Salis de Cuera e silsunter bunameim l' entira famiglia, che fuva tochen lu stada la pli scaldada partisana della Fronscha, viult gasacca ed ei sefiersa totalmeim ella bratscha dils imperaturs. Per lu tener si de frestg ils vegls menaders della partida imperiala, principalmeim ils signurs della ligia grischia, ils de Mont, Montalta, Castelberg, Riedi, Caprez etc., han ils appaltaturs concediu a quellas familias de gronda suatienscha ina relativa quota dil gudogn ed auters avantatgs.

Quei consorzi mercantil e politic, derasaus pigl entir cantun entuorn, che explotava las resurzas dil stat savens senza risguard e teneva tont sco posseivel scadin ord igl ogn ni naven dal purseppen tut tgi, che voleva senza lur voluntat sefar vidlunder, figurescha alla fin dil tshentaner sco partida dils Aristocrats.

In auter pugn cardinal fuva l' explotaziun dils offezis, particolarmeim de quels en Valtlina.

Il 18avel tshentaner fuva s' engravau denter nies pievel democrat il turpigiun abus, de vender ni quasi auczionar tuts offezis politics d' entgina muntada. Mo sin questa maniera cartevava nies pievel en siu character schétg, gigin e material, ded era profitar enzitgei de sia supremazia, vegnent ils daners della

cumpra dils offezis per ordinari reparti sils votants. Fuvan las summas de quella vendita gie considereivlas avunda. Per la piazza de guvernatur en Valtina vegneva per exempel pagau 12—15,000 fl., per quella de vicari 4—6000 fl., pil commissariat de Clavenna 8—10,000 fl., pellas podestaterias de Tiran e Morbegno 5—7000 fl. e per quella de Bormio cun 500 fl., paga fixa 1800—2000, ed aschia vinavont. (Mira Nr. 14.)

Tier questa turpigiusa concorrenza pils offezis fuva naturalmein il reh en avantatg ed essent puspei ils dazis la principala fanteuna de daners, sche havevan ils appaltaturs de quels e lur adherenza naturalmein èra cheu las troccas entamaun. La partida austriaca u aristocrata fuva pia èra de quellas varts la dominonta.

In auter pugn, che haveva pli bauld dau caschun tier partidas, numnadamein las confessiuns, haveva el 18avel secul bucca pli la medema forza e muntada; ils adherents dellas duas confessiuns havevan empriu de se comportar. El cor dil pievel regeva bein aunc ina ferma aversiun denter catolic e reformau, la quala saveva vegnir surdovrada per fatgs politics; mo il vicendeivel hip fuva bucca pli aschi profunds, ch'el havess saviu schendrar generals disturbis.

Visavi a quei consorzi dils appaltaturs ni dils aristocrats, stava la partida franzosa ni quella dils patriots, sco ses partisans senumnavan. Differents motivs unevan e construevan quella: quets ed interess neghligi u violai, scuidonza ed ambi ziun e vér e real patriotismus. Alla testa stavan la fin dil davos secul medemamein grondas famiglias, sco Sprecher, Planta, Tscharner, particularmein il vicari Gudegn Planta de Samada, Gion Battista Tscharner de Cuera, Mathias Caderas de Ladir ed auters. Las X dertgiras fuvan en majoritat de quella pasta. La pli intima mira de quella partida fuva, sco adina, il regiment dil cantun; mo ella secarteva el medem temps, de saver reger ed administrar noss fatgs meglier e pli comunizeivlamein, ch' ils aristocrats e visavi ad in pèr dils caus-partida numnai, fuss quei forsa stau de spetgar da lur ideal patriotismus.

Las errurs e machinaziuns della partida Salis ha giu dau caschun als patriots, d'entscheiver curt temps avon la deplorabla ruina della veglia Svizzeria e dil Grischun ina victoriosa rabantscha culs aristocrats.

1763 fuva il capitulat de Milaun vegnius renovaus ed

amplificaus pella tiarza gada. Mo la partida austriaca ha tier quella caschun giu offendiù cun sias machinaziuns e fintas talmein la republica de Veniescha, che quella ha 1764 visau giu tuttas capitulaziuns cul Grischun e 1766 bandischau tuts ils Grischuns domiciliai en quei stat ord sias provinziass. Varga melli famiglias de nossa tiarra han lu stoviu bandunar lur flurentas fatschentas e turnar a casa. Quella glieut fuva capeivlamein bucca passionada per la partida austriaca e da quellas varts ha la veglia partida franzosa puspei survegniu nova veta e novas forzas. Ils pugns de dispetta schaschevan dentont èra cheu puspei en l'exploraziun dils dazis e dils offezis, la quala vegneva scuida als possents aristocrats, principalmein als Salis. E fagent ussa la firma dils appaltaturs in abominabel diever de ses privilegis duront in temps de caristia, seprofitont numnadamein dellas trattas, che rendevan, sco igl ei vegniu detg, in sufficient quantum de graun fetg bienmarcau al cantun, per s'inrihir sin donn e spesas dil general, vendent quei graun cun grond profit egl jester, enstagl de metter el en disposiziun dils cumins, nua ch'ei regeva en consequenza d'ina raccolta totalmein fallida vér fomaz, gie offendent cun quell'infama speculaziun e cun semischedar memia fetg en dispettas, lu surgidas en Valtina, perfin l'Austria de maniera, ch'ella ha enflau per bien de serrar il transit e de cheutras aunc augmentar la miseria; sche eis ei bucca de sismervigliar, che la generala malaveglia dil pievel ha cheu fatg in'explosiun, fetg bein vegnida per la partida franzosa.

1794 il Mars serevolta la Lunnezza e termetta ses deputai a Cuera, per portar tgisa enconter ils appaltaturs dils dazis, la Foppa, Mustér, las X dertgiras, l'Engiadina suondan, ina dertgira nauscha sut il num de radunonza generala dils stans vegn constituida, la quala dietescha castitgs en valur d'in miez milliun renchs e bandisescha differents Salis ed in Planta (Pieder Planta de Zernez), prend' in summa aunc ina massa de ressoluziuns, che havessen en mintga cass giu ina buna influenza sin nossas relaziuns, fussen ellas vegnidass exequidas. —

Igl effect politic de questa sbarrada ei en general staus quel, che la famiglia Salis e la partida aristocratica han giu grondas sperditas de daners e d'influenza, ei momentamein vegnida terrada, la partida franzosa encontercomi alzada; mo la republica fuva de natira talmein ellas grefflas dell'Austria, ed ils

aristocrats havevan tras lur possess e lur liung regiment de circa 80 onns tonta autoritat sur il suveran, che quella victoria saveva nunposseivel esser de liung cuz. Ed en verdat paucs onns suenter èra la partida imperiala puspei talmein recuvrada, ch'ella saveva puspei tener la dira culs victorisaders de 1794. E quella ballanza ei giest arrivada de quei temps, nua ch'ei fuss stau nér basegns, che gl'entir Grischun unit havess giu quitau de ses fatgs e mirau sin siu interess, enstagl de sescagnar e viver de puntillis e capricis. Perquei eis ei lu èra iu culs Grischuns, sco il proverbio di: Tgi che viva de caprici, paga della buorsa. —

En questa perioda d'intrigas de 1794—97 gioga èra la ligia dellas X dertgiras ina nauscha rolla. Malcontents cun tut, tgei che daventa, unfiseschan lezs cumins la dieta ed il pievel cun lur continuadas protestas, lur absentaziuns dal congress e dallas rispadas generalas, lur lunnas e scagnems l'in denter l'auter. Ina raschun de quei maldiscent secontener fuva la exepzionala posiziun politica dil Segneradi de Majenfeld (M. Malans, Jenins e Flaesch). Il Segneradi fuva commember dell'aula superioritat ed el medem temps puspei subdit dils auters cumins (dapi 1509). In guàa dellas ligias administrava l'aula giudicatura. Gia daditg havev' il Segneradi voliu seliberar cun ina summa daners, e la radunonza generala dils stans de 1794 haveva giu concediu quei; mo suenter fuv'ei daventau nuot da quellas varts; ils aristocrats volevan èra saver nuot de quei. Da cheu derivava per part la mala lunna dellas X dertgiras ed èra lur scagnem intern, pertgei èra cheu dav'ei glient avunda, che volevan saver nuot d'ina liberaziun dil segneradi.

Ils subdits.

13) La Valtlina.

Visavi all' extrema libertat e sfarfatgadat dil pievel grischun existeva sigl antschess della medema republica, en ina tiara zun fritgeivla e per part bein cultivada, damaneivel dils gronds marcaus dell' Italia in pievel de circa 100,000 olmas en totala dependenzia e sut il giuf e las grevezias dellas trestas relaziuns dil temps feudal. Quei fuvan ils pievels della Valtlina e dils comitats de Clavenna e de Bormio, ils subdits dellas 3 ligias.

Ils Grischuns han giu conquistau quellas provinziass anno 1512, e la pasch perpetna cun Francestg I de Frontscha (1516) ha giu garantiu ad els quest possess. Suenter igl exempel della Svizzeria, che ha bucc' adina giu la megliera influenza sin nossas en bia graus tuttavia differentas relaziuns, han ussa ils Grischuns, enstagl de far ordlunder novs dicasteris, sco quei ch' els havevan giu fatg circa 30 onns pli baul cul Puschlav, ranschau en ina provinzia de subdits alla maniera dil Tessin. Quei vul dir. Ils Grischuns han, sco ils Svizzers de lur temps, laschau exister vinavont las actualas relaziuns ed ein simplamein semess en piazza dil duca de Milaun, anteriur Segner de quellas contradas, adoptont tuts ils dretgs de supremazia, che lez haveva tochen lu exercitau e reconoschent ed approbont dall' altra vart medemamein era quels, ch' ils subdits de Milaun, ussa subdits grischuns, havevan possedi. Tenor questa maniera de surprendre ed organisar in segneradi han ils Grischuns giu garantiu als Valtlines ed als auters subdits lur vegls dretgs, conteni ellas statutas della Valtlina e dils comitats de Clavenna e Bormio, statutas probabel veglias, mo redigidas e commentadas per sut il domini grischun.

Ils segneradis dils Grischuns en l' Italia ein stai pulit ruasseivels, tochen che las partidas religiusas han bucca levantau

las conscienzias, tribulau ils sperts e finalmein zanistrau ils cors de tala sort, che las provinziass ein 1620 serebelladas, han mazzaerau ils reformai, e disgiu l'obadienscha als Grischuns.

Cun agit della Frontscha epi tras concessiuns dell'Austria acquistadas cun intrigas las pli finas de noss diplomats, principalmein dil colonell Gieri Jenatsch, mo bucca cull'atgna forza, ein ils Grischuns puspei vegni en possess della Valtlina. La nova conquista ha dentont custau allas ligias ina convenziun bucca fetg favoreivla, il capitulat de 1639. Quei capitulat garanteva als subdits tuts lur privilegis, conteni en lur statutas e francava quels particularmein visavi alla tendenza proselitica dil spiritualessers reformau, scomondont enteifer lur territori igl exercezi della confessiun evangelica.

D'importonza politica fuvu pils subdits e pils Grischuns spezialmein quei, ch' il capitulat tschentava ils dretgs e privilegis dil pievel subdit e cheutras quel sez sut la garanzia e tras quella sut la protezziun ed influenza d' in possent stat jester, numnadamein dil ducat de Milaun; quei fuvu lu della Spagna e dapi 1714 dell' Austria.

Suenter che l' Austria, pli possenta e resoluta, che sia antecessura, ei stada en possess de Milaun e garant dil capitulat, han ils Grischuns stoviu parter lur influenza en Valtlina cun quella pussonza. (Mira Nr. 11.)

Il territori della Valtlina fuvu dividius en treis tarseunas u terzals, il terzal sura, il mesaun ed il terzal sut. Quest sedivideva puspei en duas squadras; sigl antschess dil terzal sura stava aunc il cumin exempt de Teglio. Tier il comitat de Clavenna udevan aunc il marcau de Plurs cun la vischnaunca de Villa, certs uclauns e la vall de s. Giacun. Il marcau de Bormio fuvu per sesez.

14) Il govern.

Ils Grischuns governavan lur subdits sin questa maniera. Igl εμπрем official en Valtlina, il representant dell' Aulta Superioritat dils cussegls e cumins, fuvu il Governatur. El haveva sia residenza ella capitala della Valtlina, el marcau de Sondrio, situaus el terzal mesaun, ed era el medem temps administratur u podestat de quei entir terzal. Visavi als auters terzals ed al comitat de Clavenna, mo buc a Bormio, haveva

il governatur la suprema giudicatura, tochen 1639 èra il dretg de grazia, milsanavont en num dil suveran la survigilonza della administraziun, pressapauc sco la regenza cantonala de present. Siu salari fix portava annualmein 1600 fl., ni 3200 fl. per dus onns, in bienni, l'ordinaria perioda de tuts quests offezis. Ord da quei stoveva el pagar ses emplojai: cavalier, canzler, tenents e sbirrs; il cavalier, il capitani dils sbirrs, vegneva eligius dals cumins, tshels emplojai numnava il governatur. — Tont pli rendevan dentont las sportulas, las liberaziuns e composiziuns, insumma ils benefezis directs ed indirects compigliai cun sias funcziuns. —

Siu assistent en fatgs de giustia fuva il Vicari. Il vicari fuva incaricaus cull'inquisiziun de tuts cass e deliets criminals; senza sia assistienscha astgava negin emplojau u podestat pronunziar ina sentenza en fatgs criminals. Quei dav' ad el ina grond' importonza e peisa, bucca mo giudiziala, anzi aunc politica. Fuva il vicari in brav um cun empau savida, curascha ed energia, sche stoveva silmeins la giudicatura criminala far bunna giustia. Il vicari stoveva pli de vegl esser doctur dil dretg. Mo suenter, ch' il vicari Martin Babolin de Mesauc ha giu prestau il mussament, che èra aunc outra glieut, senza la capella de Doctur, possedien las enconoschienschas e la rutina, per far quei servetsch, fuva quei bucca pli necessari. Il vicari stoveva esser della medema ligia dil governatur e stoveva vegnir approbaus dals Valtlines, quei ei da lur cussegli della vallada. Quest proponeva ad el èra treis gidonters, ils assessurs, che fuvan adina subdits e stovevan esser advocats. Fuva il vicari bucca jurist, ni absents, sche nomnava el in dils assessurs per inquisitur. Siu salari consisteva, ordeifer 800 fl. fix per dus onns, en benefezis e sportulas. —

Ils auters offizials fuvan ils podestats ed il commissari, las supremas autoritats dils circuits, terzals e squadras. Ei fuva ils sequents:

Il podestat de Tirano (terzal sura) cun 1200 fl. paga fixa, naturalmein per dus onns, e sut las medemas condiziuns sco il governatur; èra ils podestats stovevan pagar ord lur sacc lur servients subalterns.

Il podestat de Teglio cun 600 fl.; quel della squadra de Morbegno cun 1200 fl. e quel della squadra de Trahona cun 900 fl.; il podestat de Bormio cun 500 fl.; quel de

Plurs cun 600 fl. ed il commissari de Clavenna cun 1200 fl. — La vall s. Giacun stava sut il commissari de Clavenna, Villa sut il podestat de Plurs.

Ils podestats ed il commissari havevan il guvern de lur districts, l'administraziun superiura e la survigilanza dellas autoritats comunalas e districtualas, ch'ils subdits tschentavan, lu la giudicatura civila e la criminala, aschi lunsch sco las parts ni il guvernatur tergevan bucca las fatschentas avon il suprem tribunal de gl'emprem ufficial. Co ils podestats fuvan en fatgs criminals dependents dal vicari, ei vegniu detg. La paga fixa vegneva pagada per part ord la cassa dil cantun. La principala resurza finanziaria dils employai consisteva medemamein ord sportulas, castitgs e de tuttas sorts pagas per patentas e permissiuns, sco p. e. de portar armas, de catscha etc.

Ils employai grischuns pella tiara de subdits vegnevan dapi 1603 proponi dals cumins gronds sin questa maniera. Il cumin grond proponeva mintgamai sin ina plazza 4 candidats e quels havevan lu de trer la sort l'in cun l'auter. Pli tard vegnevan quels 4 lu en elecziun sils cumins. Ils candidats stovevan haver compleniu ils 25 onns. Per la repartiziun dellas plazzas sils cumins existeva per onns ed onns ina generala tabella u in rodel de sort, che tuts ils cumins vegnevan l'in suenter l'auter inaga ella roda. Per controllar quests employai numnavan ils cumins dil suveran la sindicatura, consistenta ord in president ed 8 commembers, che vegnevan elegi silla medema maniera sco ils auters officials. Alla fin dil bienni compareva questa commissiun a Clavenna ed ellas autras capitalas dils circuits examinava l'administraziun, retscheveva tgisas dils subdits e dava als officials, sche tut fuva stau en uorden in attestat de contentiensch, il Benser vit.

Ordeifer quests employai dell'aula superioritat havevan ils subdits lur atgnas suprastonzas e propriis cussegls, suprastonzas comunalas ni cussegls de vischnaunca per fatgs d'economia e polizia, sindici cul decan u consul alla testa, consuls de giustia ni la dertgira bassa en mintga circuit, terzal u squadra, che giudicava en fatgs d'ingant e d'ugadia etc.; milsanavont in cussegl de vallada per l'entira Valtlina, che regulava las fatschentas generalas della vall, aschi lunsch sco quellas fuvan bucca resalvadas als podestats ni al guvernatur, che approvava il vicari ed elegeva il cau ni principal representant dils subdits della Valtlina il cancellari della vallada. Ils deputai

de questa dieta valtelinesa votavan medemamein tenor instrucziun e prendevan tut ad referendum.

Il cancellari della vallada haveva sia residenza a Sondrio, stava en directa corrispondenza cul guvernatur e tras quel ni èra senza quel cullas ligias, haveva la survigilonza e la tgira digl archiv della tiarra, retscheveva ils recess ed ils decrets dil suveran grischun, serveva a siu pievel per organ de corrispondenza cun quest, seigi per exprimer giavischs ni portar lamentaschuns e reparteva finalmein las taglias, ch' il suveran haveva tenor las statutas, ni en cass urgents tenor basegns il dretg de metter sin ses subdits. — Il marcau de Bormio fuva bunamein totalmein libers, il podestat fuva cheu pauc auter, che president dil senat. Éra il commissari de Clavenna fuva restrenschius en sias competenzas tras privilegis dil comitat e spezialmein dil marcau.

15) La populaziun, character, raschuns de sia malaveglia.

La populaziun della Valtina presentava las differenzias sozias dils imperis e reginavels; nuot ultra dil referendum fageva endament, che quella tiarra udessi tier ina republica, ella quala regeva silmeins en principi l' egualitat.

In possent e bein dotau clerus, ina noblezia reba, loscha, nauscha e perfida, che s' exellava, fagent concorrenza culs nativs Grischuns, en ils servetschs militers sut las pussonzas, burgheis, marcadonts e mistergners, devots e submiss, rufinai e pauc conscienzius, fauls e malfidai, in stan puril cun paucas exepziuns en pupira e profunda ignoranza, en sclaveria sco migiurs e fumegls dils signurs. Quei fuva en general igl aspect, che quella populaziun porscheva e l' administraziun grischuna fuva bucca stada qualificada, de migliorar las relaziuns. La turpigiusa moda de surdar ils offezis a quel, che pagava il pli, sforzava ils offizials de sepagamentar e de sebonificar per lur spesas sin donn e costas dils subdits e dava all' administraziun il character d'ina criua explotaziun senza negins risguards. Bein biars offizials han cheu cun infams rampins e horriblas malgiustias contentau lur ranveria e tschitschau al pievel il saung ord sut las unglas. Ina vera torta pils paupers subdits ein per ex. ils consorzis

d'offezis stai. Certas famiglias vevan numnadamein fondau societats cul character mercantil pell' explotaziun dils offezis, sco ins forma ina compagnia per explotar ina mina de metall ni in auter rom d'industria. F'uv'ei reussiu al consorzi, de cumprar dal suveran in offezi, sche entschaveva pér lu denter els e cun auters aspirants ni compradurs, che pagavan magari empau de memia, per mo survegnir il tetel de podestat, ils marcadems e sgurtiems. Ualti savens vegnevan de quellas plazzas vendidas a speculants valtlines, ed ils subdits han adina giu denter lur compatriots subjects avunda, ch'èran prompts de sorprender de quels offezis e sgurtiar lur atgna glient. Igl ufficial valtlines regeva sut il num d'assistent u provîsor. Il guvern de tals assistents ei generalmein staus il pli crudeivel e malgiest, ch'ei ha zacu existiu. Ils subdits havevan mintga ga ina vera sgarschur, cura ch'els udevan, ch'in dils lur hagi cumprau dad in consorzi (dal suveran savev'il subdit bucca cumprar) in offezi. Lunsch ora la gronda part dellas malgiustias e denter quellas las pli sgarschentusas, che vegnan imputadas als officials en Valtlina, ein de metter sin quent de tals provîsors.

Tgei gidava quei, sch'ei vegneva lu, mintga sappi cu, in ufficial buntadeivel e giest? La conseguenza fuva, che lunsch ora la gronda part dils subdits eran malcontents e malidis e havevan pegliau e nutrivan in implacabel hip visavi als Grischuns. Mo las raschuns de quei odi e de quella malaveglia schaschevan bucca mo el criu e malgiest guvern. Ils Svizzers per ex. governavan pauc meglier lur subdits, savens aunc mender, e tonaton han quests mai na voliu sesparter totalmein dalla Svizera, sco ils noss. — Ina raschun fuva la differenza confessionala. Ils Valtlines fuvan catolics e vesevan nuidis il regiment d'officials reformai. Duront il 16- e 17avel secul han ils predicants giu fatg l'emprova de propagar leu il calvinismus e quei bucca senza entgin success, mo la grondissima part dil pievel fuva restada fideivla alla veglia baselgia e nutreva horrur avon las tendenzas dils predicants. Tgei fin il calvinismus ha priu 1620, ei vegniu allegau. Suenter la reconquista han ils Grischuns stoviu empermetter, de tolerar ellas tiaras dils subdits solettamein la confessiun catolica.

Dentont havevan ils Salis reformai ensemblamein cun in diember famiglias registradas nominativamein giu acquistau dals cumins il privilegi de toleranza privata per Clavenna.

Questa tolleranza ha ditg forau e manteniu sut cozza en veta la tema dils subdits avon il calvinismus. Finalmein ei cheutras 1791 la dieta vegnida sforzada de dismetter quei privilegi e sin quei han tuts reformai stoviu bandunar il comitat de Clavenna. In'otra rasehun schascheva en il contrast denter nossas relaziuns e quellas dils subdits.

Ils Valtlines secartevan ded esser tont sco nus, e biars de noss officials, simpels purs, senza enconoschienscha dil lungatg, malvestgi, maldolai, havevan nutriu quella cardienscha ed augmentau innocentamein la mala veglia. Pliras famiglias noblas fuvan tras maridaglias daventadas parentas de nossa noblezia, e secartevan silmeins d'esser adualas, sche bucca tuttavia superiuras a nies pievel. Mercadonts e viandonts, che currevan per nossas valladas simplas e prendevan albiert en nossas primitivas ustrias e vesevan noss vitgs tschuffs e marcorts, scurlavan bein era il tgau, non savent capir, ch'in pievel tal, as hi pauper e pauc cultivau deigi regier sur din auter. Quei smervegl fagievan era ils jasters, che vegnevan per cass en nies cantun, in poet glarunes dil secul passau per exempel drova quests plaid:

La reha vall Valtlina de noblas vegnas pleina,
Ch' il vin en abuldonza tier auters pievels meina,
Als Grischs ei suttamessa e tgi che sa, lamenta:
„La dunn' ei bucc schi biala sco sia servienta“.

Ils vischins della Valtlina en l'Italia havevan in regiment aunc bia pli criu, che noss subdits. Mo quei fuva ducas e comts, gronds signurs, che tirannisavan. Quei laschavan lez plascher, senza puplar, ed er' ils Valtlines havessen, senz' il contrast, che regeva denter las relaziuns libras dil suveran e las lur, las qualas tormentavan ed instigavan els continuadamein, sut in princi probabel mai na aviert la bocca. Talmein ei il human dependents dalla parada. Allora existeva en nies regiment negina consequenza, gleiti tirannia e malgiustia, gleiti puspei in surportabel domini, gleiti garmaschia, gleiti cortesia, e finalmein tut quella mala veglia fugada, nutrida dall' Austria, il garant dil capitulat, che abusava il puplem de noss subdits e lur protestas per tener sidretg ed a mistregn sia partida ed il suveran. Tala fuva en general la situaziun en Valtlina.

16) Las davosas emprovas, de seconvegnir culs subdits.

Il pievel grischun ei dentont mai na staus tuttavia suords enviers las lamentaschuns de ses subdits e ha de temps en temps adina puspei emprovau, de migliurar il mal caschunau ad els tras ses officials. Politicamein priu, ein ils davos seculs mai subdits, ni Svizzers ni auters, vegni tractai cun tont risguard sco quels della Valtlina. Mo las remeduras fatgas dal suveran, han adina gidau nuot: „fatga la lescha, cattaü gl' engon. E la raschun principala schascheva en verdat meins ellas mendas de nossa constituziun ni el pervers ed enguord caracter de certs officials grischuns, che anzi en ina certa lavagada e moralmein ruinusa bargada dominonta denter ils subdits sezs.

Dapi 1782 ein las autoritads grischunas puspei occupadas cun reformas ell' administraziun della Valtlina. Igl impuls leutier haveva quella gada in cudisch dau. Coxe, in Ingles haveva percuriu nossas valladas de questa e l' altra vart dils culms e scret ina savurada critica sullas mendas dil guvern grischun en Valtlina, discreditau cheutras il Grischun avon la entira Europa. Sin quei ha la dieta en accord cul suveran dismiss las societats (consorzis) d' offezis, la principala fontauna de malgiustias (1782, 83) e comondau als subdits, de dar en a nossas autoritads sias lamentaschuns.

Quels han ussa gl' εμπrem 1786 giavischau diversas midadas en igl uorden de polizia e la reducziun dellas exempziuns giudizialas (loco dominorum); quei fuva il dretg, ch' ils officials havevan, de declarar in process, in summa in cass de giudicatura per appartenents a lur tribunal, senza risguardar la via processuala dils statuts Valtlines, in dretg, che vegneva pervia dils avantatgs din process savens surdovraus. E havent sin quei la dieta puspei tenor la constituziun informau l' aulta superioritat dils giavischs de ses subdits, giavischs, che pregiudicavan ferm ses dretgs de suveran, sche ha ella nuottatonmeins survegniu l' incombenza de dar novas als subdits, che l' aulta superioritat vegni a numnar in congress separat extra per intercurir lur lamentaschuns, 1787. —

La buna veglia dils Grischuns de secussegljar culs subdits e sche posseivel, dismetter ils abus, de sereconciliar cun els e pigl avegnir seregolar en meglier, muncava pia bucc. Mo ils

subdits fuvan de quei temps daventai, en consequenza de continuadas intrigas internas ed externas e dil success de lur pulem, tont garmadis, ch'els fuvan bucca pli de contentar, sco la contemporana canzun de Valtlina di.

La cuolpa ein èr tals e quals
de noss stimai subdits,
„Che pli che nus ein nauschs e mals
e zuppan vi lur vèz.
Quels fan zun vess ded ubedir
A lessen cummondar,
Per quei fan ton per encurir,
De sepuder schligiar,
Jeu plaidel mo de tals e quals
A bucc dil general,
Che strusch sa quei, che fan quels tals,
A nus vul bucc schi mal“.

Quella partida dils tals e quals, de signurs, spirituals e seculars, intendeva nuot auter, che l'indipendenza della Valtlina e sperava d'arrivar empau alla gada tras continuadas protestas, lamentaschuns e disturbis, che provocassen finalmein l'intervenziun jastra, tier quei intent. Mintga concessiun fuva per quels in niev stimol, de perseverar en lur politica d'obstrucziun.

Per quei comparan l'otra gada ils deputai Valtlines bucca mo cun treis, mo cun 14 pugns de lamentaschun, che giavischavan la reducziun della giudicatura grischuna e l'emancipaziun de lur administraziun comunala. La dieta ha per contentar els reduziu las exempziuns de giudicatura e dall'otra vart proponiu ina revisiun de lur statutas. Mo enstagl ded acceptar questa proposiziun, han ils signurs della Valtlina sut il pretext, che las statutas e lur privilegis seigien en prighel, calau immediat cullas tractativas entschattas ed ein seviults tier l'Austria sco garant dil capitulat e de lur privilegis. Aschia ei questa fatschenta vegnida surdada alla mediaziun dil guvernatur austriac de Milaun, il comt de Wilzeck 1792. Quel ha fatg de questas varts nuot, la mediaziun fagieva ca prescha, pertgei aschi ditg, che quellas dispettas eran vertentas, teneva l'Austria entamaun in mied de dominar el Grischun, e la premura, ded intervegnir e lugar la fatschenta, ei 1794 aunc pli sesferdada en consequenza della dertgira nauscha enconter ils Salis, lur partisans, e quei de tala sort, che l'Austria ha entschiet a far tschéra

brutta visavi a nus e ha puspei serrau per in tempset il transit. Sin l' invitaziun della commissiun dils stans de 1794, de dar en lur lamentaschuns, han ils subdits gniane dau risposta bucc.

Pia han ils Grischuns de sesez stoviu calar cun lur emprovas, de voler medegar in malsaun, che voleva prender neginas medischnas. E las cheutras sguardinadas relaziuns cull' Austria han per malura èra cuzzau vinavont tochen 1796, ed il mediatur Wilzeck ha perquei laschau schêr la caussa, tochen ch'igl ei stau memia tard per el e per nus. Dentont fuva in urezi levas si ell' Italia, il qual doveva tenor la veglia inperscrutabla dil suprem sfraccar il domini austriac a Milaun e quel dils Grischuns en Valtina e finalmein portar la ruina dellas duas venerablas republicas alpinas, la Rezia e la Svizzera.

Questa tresta perioda dell' agonia volein nus descriver in auter onn, sche Niessegner lai a nus la veta e la sanadat.

Professor Muoth.